

Adam Doliwa

- ▶ Uniwersytet w Białymstoku
(University of Białystok, Poland)
- ▶ e-mail: adoliwa@uwb.edu.pl
- ▶ ORCID: 0000-0002-0752-7708

DOI: 10.15290/mhi.2024.23.02.17

PRZESZŁOŚĆ I PRZYSZŁOŚĆ KLAUZULI GENERALNEJ ZASAD WSPÓŁŻYCIA SPOŁECZNEGO W POLSKIM PRAWIE CYWILNYM

Abstrakt

Artykuł dotyczy wybranej problematyki klauzuli generalnej zasad współżycia społecznego w polskim prawie cywilnym. Tytułowe zagadnienie zostało omówione w perspektywie historycznej. Po przeanalizowaniu kontekstu ustrojowego i ideologicznego wprowadzenia do polskiego prawa, na wzór radziecki, zasad współżycia społecznego, następuje ocena przydatności tej klauzuli generalnej na gruncie aktualnych zasad i wartości konstytucyjnych.

W tekście wykorzystano akty normatywne, orzecznictwo sądowe i bogatą literaturę prawniczą w celu ukazania roli słuszności i tak zwanego prawa sędziowskiego w polskim prawie cywilnym. Analizie poddano klauzule słusznościowe obecne w polskim prawie cywilnym w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939). Omówiono także obowiązujące aktualnie regulacje i instytucje prawa cywilnego odwołujące się do zasady słuszności. Istotnym elementem rozważań jest zagadnienie wpływu zasad i wartości konstytucyjnych na znaczenie i funkcje zasady słuszności w prawie prywatnym. Przedstawiono zgłaszany w literaturze prawniczej postulat zastąpienia zasad współżycia społecznego inną klauzulą słusznościową, adekwatną do zmian w społeczeństwie i prawie oraz taką, która znana jest w zachodnich europejskich systemach prawnych. W podsumowaniu zaprezentowano argumenty przemawiające za potrzebą utrzymania w prawie cywilnym pluralizmu słusznościowych klauzul generalnych.

Sformułowano tezę, w myśl której klauzula zasad współżycia społecznego na gruncie polskiego Kodeksu cywilnego jest najczęściej stosowaną przez sądy i przywoływaną w argumentacjach prawniczych klauzulą generalną, oddziałującą w sposób wszechstronny na stosunki cywilnoprawne (prawnorzeczowe, zobowiązaniowe, spadkowe i prawnorodzinne).

Słowa kluczowe: klauzule generalne, prawo cywilne, zasada słuszności, kontekst historyczny, wartości konstytucyjne

THE PAST AND FUTURE OF THE GENERAL CLAUSE OF THE PRINCIPLES OF SOCIAL COEXISTENCE IN THE POLISH CIVIL LAW

Abstract

The article deals with the selected issue of the general clause of principles of social co-existence in the Polish civil law. The title issue is discussed in a historical perspective. The analysis of the political and ideological context of the introduction of the principles of social coexistence into the Polish law, following the Soviet model, is followed by an assessment of the usefulness of this general clause on the grounds of the current constitutional principles and values.

The text makes use of normative acts, judicial decisions and extensive legal literature in order to show the role of equity and the so-called judicial law in the Polish civil law. It analyses equity clauses present in the Polish civil law in the period of the II. Republic (1918–1939). It also discusses the currently binding regulations and institutions of civil law referring to the principle of equity. The issue of the influence of constitutional principles and values on the meaning and functions of the principle of equity in private law is an important element of the considerations. The postulate presented in the legal literature to replace the principles of social co-existence with another equity clause, adequate to the changes in society and law, and one known in the Western European legal systems. In conclusion, the article presents arguments in favour of the need to maintain a plurality of equitable general clauses in civil law.

A thesis is formulated according to which the clause of principles of social co-existence under the Polish Civil Code is the general clause most frequently used by courts and referred to in legal arguments, comprehensively affecting civil law relations (property, obligation, inheritance and family law).

Key words: general clauses, civil law, principle of equity, historical context, constitutional values

1. Wstęp

Klauzule generalne były, są i z pewnością będą obecne w prawie cywilnym niezależnie od wszelkich zmian, które na treść tej gałęzi prawa wpływają. Występowały one w polskim prawie cywilnym, którego fundament stanowił Kodeks zobowiązań z 1933 roku, stosowano klauzule generalne po 1945 roku w ramach prawa stanowionego pod wpływem polityczno-ideowym komunizmu, wreszcie są klauzule generalne, w tym zasady współżycia społecznego, elementem prawa cywilnego kształtującego się po 1989 roku. Bez wątpienia społeczno-gospodarcze i ustrojowe determinanty wpływały i wpływają na treść i funkcje, zwłaszcza tak zwanych słusznosciowych klauzul generalnych, a przez to miały i mają znaczenie także z punktu widzenia zakresu i podstaw tak zwanego prawa sędziowskiego, którego przejawem jest orzekanie przy użyciu argumentacji wynikającej z zastosowania klauzuli generalnej.

Zarys historycznego kontekstu wprowadzenia do polskiego prawa cywilnego zasad współżycia społecznego oraz nawiązanie do ich funkcji pozwolą sformułować stanowisko odnośnie do problemu aktualnej przydatności tej klauzuli generalnej oraz sformułowania argumentacji w kwestii jej utrzymania albo zniesienia i przywrócenia tak zwanych tradycyjnych klauzul słusznosciowych.

Klauzule generalne uznawane są za jeden z bardziej oryginalnych wytworów myśli prawniczej. Ich konstrukcja zrodziła się w wyniku poszukiwania idei dającej organom stosującym prawo określoną swobodę w dostosowywaniu sztywnych i ogólnych reguł ustawowych do potrzeb konkretnych przypadków, jakich prawodawca nie mógł przewidzieć i właściwie oraz wyczerpująco unormować. W piśmiennictwie przytacza się wypowiedź Justusa Wilhelma Hedemanna, autora klasycznej monografii o klauzulach generalnych, z której wynika, że ustawodawca posługuje się klauzulą generalną wówczas, gdy „staje na granicy swoich możliwości”¹. Jego wypowiedź opisywać ma zamysł prawodawcy służący rozwiązaniu paradoksu polegającego na tym, że norma zapisana w tekście ustawy, aby mogła być podstawą sprawiedliwej decyzji prawnej, powinna być ogólna i oparta na pewnej prawidłowości, z drugiej strony zaś i tak nie jest w stanie swym zakresem objąć wszelkich możliwych faktycznych przypadków,

¹ J.W. Hedemann, *Die Flucht in die Generalklauseln: eine Gefahr für Recht und Staat*, Tübingen 1933. Zdanie to przywołuje Franciszek Studnicki, *Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy*, Kraków 1949, s. 65.

nawet poprzez zabiegi służące poszerzeniu (bądź doprecyzowaniu) jej regulacji, takie jak wprowadzanie wyjątków od zasad czy wyjątków od wyjątków.

Kluczowym elementem koncepcji klauzul generalnych, takich jak zasady współżycia społecznego, nie tyle jest umożliwienie indywidualizacji ogólnej normy prawnej na użytek konkretnego stanu faktycznego i konkretnego prawnego rozstrzygnięcia, co raczej proces wartościowania na podstawie odesłania do ocen i reguł leżących poza prawem pozytywnym – na użytek konkretnego i słusznego rozstrzygnięcia². Podkreślić należy również, że mimo nieustannego wzrostu liczby przepisów, narastającej wręcz w zastraszającym tempie szczegółowej regulacji pozytywnoprawnej, nie jest możliwe uregulowanie wszystkich możliwych przypadków. Z tych powodów klauzule generalne są niezbędnym narzędziem podejmowania sprawiedliwych decyzji prawnych³.

2. Klauzule generalne w prawie cywilnym II Rzeczypospolitej

W prawie cywilnym II Rzeczypospolitej pojęcie zasad współżycia społecznego nie występowało, ale ustawodawca jako element systemu normowania stosunków cywilnoprawnych przewidywał klauzulę dobrej wiary, a także klauzule porządku publicznego i dobrych obyczajów oraz szereg innych zwrotów niedookreślonych odsyłających do ocen i norm moralnych⁴.

Klauzula dobrej wiary w swym znaczeniu bliska była rzymskiej *bona fides*, w którym dobra wiara równoznaczna była zaufaniu, rzetelności, wiarygodności⁵. W szczególności na podstawie przepisów Kodeksu zobowiązań z 1933 roku przez pryzmat „wymagań dobrej wiary”, a czasem także „zwyczajów uczciwego obrotu”, w zakresie jego

² Zob. M. Pawełczyk, *Uwagi o „odsyłającym” charakterze klauzul generalnych*, „Studia Iuridica Silesiana” 1984, nr 9, s. 97; M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji)*, PiP 1990, nr 11, s. 48; K. Wójcik, *Z problematyki klauzul generalnych w prawie cywilnym*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1981, t. XXVII, s. 87.

³ Zob. W.J. Katner, *Słuszość jako klauzula generalna w kodeksie cywilnym (z perspektywy orzecznictwa Sądu Najwyższego)*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2014, z. 17, s. 119 i nast.

⁴ Zob. R. Longchamps de Berier, *Zobowiązania*, Lwów 1938, s. 139 i nast.; Z. Radwański, M. Zieliński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 1, *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012, s. 399 i nast.

⁵ Zob. M. Kuryłowicz, *Wokół pojęcia aequitas w prawie rzymskim*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2011, nr 15, s. 18.

regulacji oceniać należało zachowania podmiotów prawa cywilnego (zob. art. 48, art. 107, art. 135, art. 189, art. 240, art. 269, art. 470 par. 2, art. 490 par. 2, art. 521 Kodeksu zobowiązań). Do „słuszności” odsyłały natomiast art. 60, 61 par. 2 i 123 Kodeksu zobowiązań, do „względów słuszności” odwoływały się przepisy art. 143, art. 149 i art. 162 Kodeksu zobowiązań, zaś do „zasad słuszności” – art. 524 Kodeksu zobowiązań. Na „słuszne uznanie” wskazywał art. 297 Kodeksu zobowiązań, zaś art. 448 par. 1 Kodeksu zobowiązań operował kategorią „słusznego interesu strony umowy”. Ponadto art. 132 Kodeksu zobowiązań posługiwał się pojęciem „celu niegodziwego”, a przepisy art. 13 i art. 355 pojęciami „obowiązku moralnego” i „względów przyzwoitości”⁶. W przepisach Kodeksu zobowiązań funkcją kryterium słuszności było po pierwsze uzupełnianie treści zawartej umowy przez dookreślenie jej postanowień (60 i 61 par. 2, art. 297, art. 448 par. 1, art. 524 Kodeksu zobowiązań), po drugie korygowanie odpowiedzialności odszkodowawczej z tytułu czynów niedozwolonych (art. 143, art. 149 i art. 162 par. 3 Kodeksu zobowiązań)⁷.

Wymagania czy też zasady dobrej wiary, o których mowa w przywołanych przepisach Kodeksu zobowiązań, ujmowane były obiektywnie (w przeciwieństwie do pojęcia dobrej wiary w znaczeniu subiektywnym)⁸, jako leżące poza prawem pozytywnym obowiązujące w społeczeństwie reguły uczciwego postępowania, odpowiadające pewnym zasadom moralnym⁹. Tym, co łączy wskazane pojęcia i zwroty niedookreślone, przy wszystkich między nimi różnicach znaczeniowych, jest związek z elementem oceny moralnej. Podobnie jak w przypadku obowiązujących dziś przepisów, posługujących się klauzulą zasad współżycia społecznego, chodziło o regulacje uzależniające istotne skutki prawne (cywilnoprawne) od zakwalifikowania pewnego zachowania – przez organ interpretujący i stosujący prawo – jako zgodnego albo niezgodnego z ocenami moralnymi¹⁰.

⁶ Zob. A. Fermus-Bobowiec, M. Szewczak-Daniel, *Zasady słuszności w kodeksie zobowiązań*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 2016, vol. LXIII, 2, s. 46.

⁷ Zob. A. Fermus-Bobowiec, M. Szewczak-Daniel, op. cit., s. 47.

⁸ Por. K. Doliwa, *Dobra wiara jako wyrażenie języka prawnego*, „Monitor Prawniczy” 2008, nr 6, s. 302 i nast., K. Doliwa, A. Doliwa, *Zasada słuszności i dobra wiara a prawo pozytywne (na przykładzie polskiego prawa cywilnego)*, „Studia Prawnoustrojowe” 2015, t. 30, s. 85 i nast.

⁹ Zob. K. Przybyłowski, *Dobra wiara w polskim prawie cywilnym (ogólne uwagi o pojęciu)*, SC 1970, t. XV, s. 19.

¹⁰ Por. Z. Ziemiński, *Zasady współżycia społecznego w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, RPEiS 1960, nr 4, s. 45.

W doktrynie cywilistycznej okresu II Rzeczypospolitej posługiwano się przy tym ogólnym pojęciem słuszności, a także pojęciem prawa „prawego” albo „sprawiedliwego”, które to atrybuty odnoszono zarówno do prawa pozytywnego (ustawowego), jak i prawa zwyczajowego. Stwierdzano, że prawo prawe ulega zmianom wraz z rozwojem stosunków życiowych, z przekształceniami struktury społecznej i ekonomicznej, wraz z ewolucją społecznych poglądów etycznych. Prawo prawe albo sprawiedliwe pojmowano jako kwalifikację prawa ustawowego lub zwyczajowego. Jeśli prawo sprawiedliwe miałoby się sprzeciwiać normom ustawowym lub zwyczajowym, to nie miałoby mocy obowiązującej. Rolą prawa prawego było uzupełnianie treści prawa pozytywnego poprzez wykładnię wykorzystującą pojęcia etyczne. Słuszność natomiast traktowano jako „wyraz miary w świecie etycznym”. W pojęciu słuszności dostrzegano myśl, że skutki prawne różnych zdarzeń powinny być różne, ale między sobą stosunkowo równe, co oznaczało, że miara etyczna wszędzie powinna być taka sama.

Słuszność dąży do indywidualnego traktowania każdego przypadku, prawo zaś musi ujmować stosunki społeczne w ściśle typowe formy i dlatego dyktuje ogólne przepisy, dające się stosować niezmiennie do niezliczonej liczby mniej lub więcej różniących się między sobą przypadków. Może to prowadzić do „rozłamu między prawem a słusznością”. Aby tego uniknąć, prawodawca nie formułuje czasem ściśle przepisów prawnych, tylko wskazuje pewne granice, w obrębie których sędzia według słuszności wymierza skutki prawne, uwzględniając naturę pojedynczych przypadków¹¹.

3. Historyczny i ideowy kontekst wprowadzenia do polskiego prawa klauzuli zasad współżycia społecznego

Zasady współżycia społecznego jako kategoria normatywna i wyrażenie języka prawnego do polskiego prawa oraz do innych systemów prawnych państw tak zwanego realnego socjalizmu zostały wprowadzone po II wojnie światowej na wzór ustawodawstwa radzieckiego. Zasady te zastąpiły tradycyjne i dotychczas występujące w aktach normatywnych pojęcia i klauzule, takie jak w szczególności względy słuszności, dobra wiara, dobre obyczaje w obrocie cywilnoprawnym. Jednak jeszcze w przepisach dekretu z dnia 12 listopada 1946 roku – Przepisy ogólne prawa

¹¹ Zob. F. Zoll, *Prawo cywilne w zarysie*, t. I, *Część ogólna*, Kraków 1948, s. 16–20.

cywilnego¹² posługiwano się tradycyjnymi dla prawa prywatnego konstrukcjami, w tym klauzulami generalnymi – po pierwsze ustanawiając podstawę i kryteria tak zwanego prawa sędziowskiego (zgodnie z art. 3 dekretu, jeżeli ani ustawa, ani prawo zwyczajowe nie dają podstaw do rozstrzygnięcia przypadku, będącego przedmiotem rozpoznania, sąd ustali podstawę rozstrzygnięcia samodzielnie, kierując się interesem społecznym oraz uzasadnionymi interesami stron), a po drugie wprowadzając dyrektywy wykonywania praw podmiotowych (w myśl art. 5 par. 1 dekretu prawa prywatne winny być wykonywane zgodnie z ich treścią, w sposób odpowiadający ich celowi społecznemu i wymaganiom dobrej wiary)¹³.

Po raz pierwszy w przepisach polskiego prawa cywilnego zasady współżycia społecznego pojawiły się w ustawie z dnia 18 lipca 1950 roku – Przepisy ogólne prawa cywilnego¹⁴ pod postacią redakcyjną „zasad współżycia społecznego w Państwie Ludowym”¹⁵. Ujęta w ten sposób klauzula generalna miała silne zabarwienie ideologiczne i polityczne, podkreślone dodatkowo przez przepis art. 1 ustawy z dnia 18 lipca 1950 roku, w którym zawarto ogólną dyrektywę wykładni prawa cywilnego, w myśl której „przepisy prawa winny być tłumaczone i stosowane zgodnie z zasadami ustroju i celami Państwa Ludowego”.

Ponadto Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 roku w art. 76 odwoływała się do zasad współżycia społecznego, formułując skierowany do obywateli nakaz właściwego postępowania¹⁶, obywatelski obowiązek szanowania zasad współżycia społecznego¹⁷. Determinowało to jej ogólną funkcję korektora ustaw przedwojennych stosownie do poglądów ustawodawcy socjalistycznego i zmian ustroju społecznego¹⁸. Klauzulę zasad współżycia społecznego traktowano wówczas

¹² Dz.U. 1946 nr 67, poz. 369.

¹³ Zob. A. Stawarska-Rippel, *Prawo sądowe Polski Ludowej 1944–1950 a prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, Katowice 2006, s. 107 i nast.

¹⁴ Dz.U. 1950 nr 34, poz. 311

¹⁵ Zob. art. 3, art. 41 § 1, art. 47 § 1, art. 82 POPC.

¹⁶ Zob. Z. Radwański, M. Zieliński, *Uwagi de lege ferenda o klauzulach generalnych w prawie prywatnym*, „Przegląd Legislacyjny” 2011, nr 2, s. 17.

¹⁷ Zob. S. Szer, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1967, s. 71; A. Wolter, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1977, s. 74.

¹⁸ Zob. T. Dybowski, *Zasady współżycia społecznego i społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa a prawo własności*, „Nowe Prawo” 1967, nr 6, s. 721 i nast.; S. Grzybowski, *Struktura i treść przepisów prawa cywilnego odsyłających do zasad współżycia społecznego*, SC 1965,

jako konstrukcję nadrzędną w relacji do innych klauzul generalnych, a nawet wobec przepisów prawa¹⁹. Dodać należy, że kontekst wprowadzenia nowego pojęcia do polskiego prawa wynikał nie tylko z warunków totalitarnego ustroju politycznego, ale także z panującego wówczas skrajnego pozytywizmu prawniczego, w ramach którego zdecydowanie krytykowano tradycyjne słusznościowe klauzule generalne.

Powyższe rozwiązania pojawiły się także w uchwalonym dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeksie cywilnym, który w pierwotnym brzmieniu posługiwał się klauzulą „zasad współżycia społecznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” (zob. art. 5 Kodeksu cywilnego)²⁰. Politycznoustrojowy aspekt stosowania w prawie PRL klauzul generalnych opierał się na założeniu, że służą one ideologii państwa realnego socjalizmu²¹. W ówczesnej teorii prawa ukształtował się także pogląd, że zasady współżycia społecznego to normy moralności socjalistycznej (socjalistycznego etosu), przyswojone sobie przez socjalistyczne społeczeństwo²². Według S. Szer, przez posługiwanie się zasadami współżycia społecznego przejawiało się powiązanie prawa cywilnego z moralnością socjalistyczną²³.

Tak więc w swoim pierwotnym znaczeniu klauzula zasad współżycia społecznego odwoływała się do doktryny moralnej i celów politycznych państwa typu realnego socjalizmu; celem nowej klauzuli było wyraźne wprowadzenie do prawa elementów normatywnych wynikających z ideologicznych założeń ustroju komunistycznego²⁴. Z tym że zasady współżycia społecznego, jeśli pominąć aspekty polityczny i ideologiczny (choć początkowo miały one znaczny wpływ na rozumienie i stosowanie tej klauzuli generalnej), stanowiły odpowiednik tradycyjnych dla prawa cywilnego zwrotów, które odwoływały się do powszechnie uznanych reguł moralnych. Z perspektywy cywilnoprawnej zasady współżycia społecznego kwalifikowano bowiem

t. VI, s. 3 i nast.; W. Pańko, *Klauzule generalne kodeksu cywilnego w cywilnoprawnej regulacji obrotu uspołecznionego*, PiP 1969, nr 3, s. 488 i nast.; A. Wolter, *Rola zasad współżycia społecznego w nowych kodeksach*, NP 1964, nr 11, s. 1031 i nast.; Z. Ziemiński, *Zasady współżycia społecznego w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, RPEiS 1960, nr 4, s. 49.

¹⁹ Zob. I.C. Kamiński, *Słuszność i prawo. Szkic prawnoporównawczy*, Kraków 2003, s. 66 i nast.

²⁰ Dz.U. 1964 nr 16, poz. 93.

²¹ Zob. T. Zieliński, *Klauzule generalne w demokratycznym państwie prawnym*, „Studia Iuridica” 1992, t. XXIII, s. 195 i nast.

²² Zob. Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 473.

²³ S. Szer, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1967, s. 16.

²⁴ Zob. I.C. Kamiński, *Słuszność i prawo. Szkic prawnoporównawczy*, s. 66.

jako szczególne, podlegające ewolucji reguły postępowania w życiu społecznym, obejmujące jedynie zewnętrzną stronę zachowania się w stosunkach międzyludzkich.

Działanie zasad współżycia społecznego wyjaśniano stwierdzając, że powołujące się na nie przepisy prawa, zawierając w swej treści klauzulę generalną, rezygnują z własnej pełnej oceny i oddają ją w ręce organu stosującego prawo. W istocie zatem pojęcie i rola zasad współżycia społecznego były analogiczne do pojęcia i roli „dobrych obyczajów”, „zasad słuszności”, „zasad uczciwego obrotu”²⁵. Według Andrzeja Stelmachowskiego były one wręcz „spadkobiercami tradycji bardzo dawnej, sięgającej czasów Arystotelesa, który pierwszy stworzył rozwiniętą teorię prawa słusznego”²⁶.

Według przeważających poglądów doktryny cywilistycznej tamtego czasu zasady współżycia społecznego to normy społeczne, regulujące zachowanie się ludzi bez stosowania przymusu, odrębne od norm prawnych, będące wynikiem lub przejawem moralności²⁷. Jednakże różnica między tradycyjnymi i używanymi w II Rzeczypospolitej klauzulami słuszności, dobrej wiary, dobrych obyczajów czy względów uczciwości obrotu a zasadami współżycia społecznego polegała na tym, że te pierwsze odwoływały się do pewnej przeciętnej czy minimalnej uczciwości, poszukując w samych sobie własnych celów i uzasadnień, zaś klauzula zasad współżycia społecznego nakierowana była na formowanie, na doskonalenie rzeczywistości społecznej, na jej dostosowywanie do nowych ideologicznych i politycznych wymagań²⁸.

Adekwatnie do rozwoju społeczeństwa, aż do chwili zbudowania społeczeństwa komunistycznego, zasady współżycia społecznego miały najpierw istnieć obok norm prawnych, następnie miały stopniowo zdobywać coraz szerszą sferę zastosowania, aż do ostatecznego zapanowania nad życiem społecznym. Bywało też tak, że od chwili wprowadzenia klauzula zasad współżycia społecznego służyła politycznej „weryfikacji”

²⁵ Zob. S. Grzybowski, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1985, s. 47.

²⁶ Zob. A. Stelmachowski, *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1984, s. 137.

²⁷ Zob. S. Szer, *Prawo cywilne. Część ogólna*, s. 66.

²⁸ Zob. I.C. Kamiński, *Słuszność i prawo. Szkic prawnoporównawczy*, s. 66; M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji)*, s. 48–49; B. Janiszewska, *Klauzula generalna dobrych obyczajów w znowelizowanych przepisach kodeksu cywilnego*, PPH 2003, nr 10, s. 16.

prawa cywilnego, naciągania go do nowej rzeczywistości ustrojowej i społeczno-gospodarczej, prowadziło to do uzasadniania niezastosowania jakiegoś formalnie obowiązującego przepisu właśnie na podstawie argumentacji wywodzonej z zasad współżycia społecznego, a generalnie do podporządkowania interesu prywatnego interesowi publicznemu²⁹.

Choć w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej przyjmowano, że zasady współżycia społecznego były nieodłącznym elementem tak zwanej socjalistycznej kultury, zauważano także, że przyswojenie czy też ugruntowanie się tych zasad w społeczeństwie nie było tylko wynikiem (nie w pełni udanej) indoktrynacji marksizmem, lecz miało także swoje implikacje w deklarowanej przez znaczną część społeczeństwa więzi z chrześcijaństwem³⁰. Według Zbigniewa Radwańskiego zasady współżycia społecznego w tamtym czasie były normami znajdującymi szeroką aprobatę społeczną w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, a nie odtwarzały jedynie postulaty marksistowskiej doktryny moralnej³¹.

Radykalne przekształcenia ustrojowe rozpoczęte po 1989 roku pociągnęły za sobą przebudowę systemu prawnego. Z tym że w przepisach Kodeksu cywilnego i innych ustaw regulujących stosunki cywilnoprawne klauzula zasad współżycia społecznego została zachowana, a znowelizowane po 1989 roku przepisy Kodeksu cywilnego odesłania do zasad współżycia społecznego utrzymały w mocy w niemal wszystkich sytuacjach przewidzianych w prawie obowiązującym w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej³². Od tamtego momentu klauzula zasad współżycia społecznego oczywiście nie ma żadnych powiązań z elementami ideowymi lub politycznymi ustroju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, a nauka prawa i orzecznictwo sądowe dokonały zasadniczej reinterpretacji jej znaczenia³³. W doktrynie wskazuje się wręcz, że treść i funkcje klauzul generalnych *ipso iure* uległy zmianie, zaś sądy i inne organy powołane do stosowania

²⁹ Zob. I.C. Kamiński, *Słuszność i prawo. Szkic prawnoporównawczy*, s. 67–68.

³⁰ Por. T. Zieliński, *Klauzule generalne w demokratycznym państwie prawnym*, s. 204.

³¹ Zob. Z. Radwański, *Zarys części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 1979, s. 35.

³² Zob. T. Zieliński, *Klauzule generalne w nowym porządku konstytucyjnym*, s. 143.

³³ Zob. na ten temat L. Leszczyński, *Zmiana społeczna a „otwieranie” aksjologii wykładni prawa. Szkic podstawowych zależności*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2016, nr 3, s. 511 i nast.

prawa powinny odtąd dokonywać oceny zgodności określonych zachowań według systemu aksjologicznego demokratycznego państwa prawnego³⁴.

Jak się zwykle wskazuje, po 1989 roku w ogólności nie mieszczą się już w pojęciu zasad współżycia społecznego nakazy i zakazy szczególnie charakterystyczne dla systemu moralności socjalistycznej, przykładowo normy zalecające generalne stawianie interesów zbiorowości ponad interesami jednostki i z reguły uznające z tego powodu korzystanie z przysługujących jednostce praw niezgodnie z nadrzędnym celem ogólnospołecznym (politycznym) za naganne³⁵. Z innego nieco punktu widzenia można zauważyć, że wspomniana wyżej demokratyczna głęboka zmiana społeczna, w przeciwieństwie do takiej zmiany autorytarnej, skutkuje zwiększeniem autonomiczności aksjologii względem systemu prawa, a w sferze wykładni zwiększaniem się zależności kształtu treści aksjologicznych od samej wykładni³⁶.

Występujące obecnie w prawie cywilnym zasady współżycia społecznego odnoszą się zatem przede wszystkim do wartości afirmowanych przez demokratycznie uchwaloną Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku, które są wartościami powszechnie w kulturze naszego społeczeństwa uznanymi, będącymi zarazem dziedzictwem i składnikiem kultury europejskiej³⁷ oraz mają aksjologię podobną do klauzul generalnych odsyłających do słuszności, obecnych w przepisach Kodeksu zobowiązań³⁸.

4. Zasady współżycia społecznego w obowiązującym prawie cywilnym

W obowiązującym prawie cywilnym występują różne klauzule o charakterze słusznościowym (zasady współżycia społecznego, względy słuszności, dobre obyczaje), których znaczenie dla stosunków cywilnoprawnych jest podobne. Wskazują one

³⁴ Por. T. Zieliński, *Klauzule generalne w demokratycznym państwie prawnym*, s. 203.

³⁵ Por. ibidem, s. 206.

³⁶ Zob. L. Leszczyński, *Zmiana społeczna a „otwieranie” aksjologii wykładni prawa. Szkic podstawowych zależności*, s. 514.

³⁷ Zob. Z. Radwański, M. Zieliński, *Uwagi de lege ferenda o klauzulach generalnych w prawie prywatnym*, s. 18; M. Gutowski, *Nieważność czynności prawnej*, Warszawa 2006, s. 333.

³⁸ Zob. A. Fermus-Bobowiec, M. Szewczak-Daniel, *Zasady słuszności w kodeksie zobowiązań*, s. 54.

na podstawowe kryteria moralne, odnoszące się do wzajemnego postępowania między członkami polskiego społeczeństwa³⁹. Zdaniem judykatury chodzi w nich o typowe funkcje słuszności w prawie cywilnym w postaci transformacji treści ogólnej normy prawnej, na mocy orzeczenia sądu, stosowanej do konkretnego przypadku, z uwzględnieniem reguł i ocen moralnych⁴⁰. Podobnie jest w przypadku klauzuli dobrych obyczajów, która odsyłając wprost do norm obyczajowych, mieści w sobie również, tak jak i zasady współżycia społecznego i względy słuszności, odesłanie do norm moralnych. Funkcją klauzuli dobrych obyczajów jest regulacja danego stosunku prawnego za pomocą reguł i ocen płynących z przyjętych i przestrzeganych w stosunkach gospodarczych wartości, takich jak uczciwość, rzetelność, lojalność, profesjonalizm⁴¹.

W części ogólnej prawa cywilnego, czyli w przepisach składających się na księgę pierwszą Kodeksu cywilnego (art. 1–125), klauzula zasad współżycia społecznego występuje w art. 5 (jako jedno z dwóch kryteriów oceny nadużycia prawa podmiotowego), art. 56 (jako jeden z czynników kształtujących skutki czynności prawnej), art. 58 par. 2 (jako jedno z kryteriów oceny nieważności czynności prawnej), art. 65 par. 1 (jako jedna z dyrektyw wykładni oświadczeń woli), art. 93 i art. 94 (jako kryterium oceny warunkowych czynności prawnych). Ponadto przepisy art. 70⁵ par. 1, art. 72 par. 2 posługują się klauzulą dobrych obyczajów, zaś art. 117¹ par. 1 odwołuje się do względów słuszności.

W prawie rzeczowym, to jest w przepisach księgi drugiej Kodeksu cywilnego, zasady współżycia społecznego występują jako element redakcji przepisów art. 140, art. 233, art. 287 i art. 298. W wymienionych przypadkach rola zasad współżycia społecznego

³⁹ Por. M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 2014, s. 85.

⁴⁰ Por. uchw. SN z 20.4.1962 r., IV CO 9/62.

⁴¹ Zob. Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2016, s. 166; zob. też K. Kopaczyńska-Pieczniak, *Sprzecznność z dobrymi obyczajami jako przesłanka podważania uchwał zgromadzeń korporacyjnych osób prawnych*, [w:] *Ius est ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Frąckowiakowi*, red. A. Dańko-Roesler, M. Leśniak, M. Skory, B. Sołtys, Wrocław 2018, s. 551 i nast.; T.M. Knypl, K. Trzciniński, *Znaczenie zwyczajów i dobrych obyczajów w prawie cywilnym i handlowym*, PPH 1997, nr 8, s. 15 i nast.; J. Mojak, *Dobre obyczaje w polskim prawie kontraktowym – wybrane zagadnienia*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 2016, vol. LXIII, 2, s. 57 i nast.; R. Stefanicki, *Dobre obyczaje w prawie polskim*, PPH 2002, nr 5, s. 23 i nast.

polega na tym, że odesłanie do nich stanowi element regulacji zakresu i sposobu wykonywania, czyli granic uprawnień składających się na treść podmiotowych praw rzeczowych – własności, użytkowania wieczystego oraz służebności gruntowych i osobistych.

W księdze trzeciej Kodeksu cywilnego, czyli w prawie zobowiązań, klauzula zasad współżycia społecznego występuje w części ogólnej, to jest w art. 353¹ (jako kryterium negatywnego zakresu kompetencji stron kształtowania treści zobowiązaniowego stosunku prawnego), art. 354 (jako kryterium oceny prawidłowego wykonania zobowiązania), art. 357¹ (jako kryterium stosowania klauzuli *rebus sic stantibus*), art. 358¹ par. 3 (jako kryterium sądowej waloryzacji świadczenia pieniężnego), art. 411 pkt. 2 (jako kryterium oceny zasadności wyjątku od obowiązku zwrotu świadczenia nienależnego), art. 428, art. 431 par. 2 i art. 446 par. 2 (jako podstawa odpowiedzialności odszkodowawczej), art. 440 (jako kryterium miarkowania odszkodowania) oraz w części szczegółowej, w art. 754 i art. 902 Kodeksu cywilnego.

Z tym, o czym wyżej wspomniano, uwzględnić należy określoną relację, przez część doktryny oraz przez orzecznictwo uznawaną za synonimiczną⁴², zachodzącą między „zasadami współżycia społecznego” a „dobrymi obyczajami” i „względami słuszności”, do których to klauzul ustawodawca odsyła w art. 385¹ par. 1, art. 385², art. 417², art. 761², art. 764³ par. 1, art. 764⁴ pkt. 2 i art. 827 par. 1 Kodeksu cywilnego.

Jeśli chodzi o prawo spadkowe, czyli o przepisy księgi czwartej Kodeksu cywilnego, to do zasad współżycia społecznego odwołuje się jedynie art. 1008 pkt 1 Kodeksu cywilnego, w myśl którego spadkodawca może w testamencie wydziedziczyć spadkobiercę, w szczególności jeżeli ten ostatni wbrew woli spadkodawcy uporczywie postępuje w sposób sprzeczny z zasadami współżycia społecznego.

Zauważyć należy, że klauzula generalna zasad współżycia poza przepisami Kodeksu cywilnego występuje także w innych ustawach regulujących różnego rodzaju stosunki cywilnoprawne. Istotną rolę zasady współżycia społecznego odgrywają zwłaszcza w prawie rodzinnym (w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym), z tym że można tu

⁴² Zob. E. Michniewicz-Broda, *Majątkowe skutki separacji sądowej*, Rej. 2000, nr 6, s. 96.

zaobserwować podobną jak w prawie cywilnym technikę czy tendencję legislacyjną polegającą na tym, że dotychczasowe przepisy, w których występuje odesłanie do zasad współżycia społecznego (zob. art. 56 par. 2 i par. 3, art. 61¹ par. 2, art. 114 par. 1 i par. 3, art. 144¹, art. 162 par. 2, art. 179 par. 2 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego) nie są „poprawiane”, a w przepisach nowych formułowana jest klauzula generalna o podobnej funkcji, lecz odwołująca się do norm lub ocen moralnych nazywanych za pomocą określenia takiego jak „względy słuszności” (zob. art. 61⁴ par. 3 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego)⁴³.

Charakteryzowana klauzula generalna obecna jest także w Kodeksie postępowania cywilnego. Zasady współżycia społecznego w art. 183¹⁴ par. 3 i art. 184 są podstawą kontroli ugody zawartej przed mediatorem albo w postępowaniu pojednawczym, w art. 203 par. 4 – jednym z kryteriów weryfikacji czynności cofnięcia pozwu oraz zrzeczenia się lub ograniczenia roszczenia, w art. 213 par. 2 – kryterium weryfikacji uznania powództwa, w art. 470^{30c} par. 3 – kryterium sądowej weryfikacji ugody w sprawie odwołania do sądu ochrony konkurencji i konsumentów, w art. 622 par. 2 – jednym z kryteriów weryfikacji projektu podziału nieruchomości w postępowaniu o zniesienie współwłasności), z tym że również w przypadku tej ustawy występuje obok klauzuli zasad słuszności (zob. art. 1194 par. 1 i par. 3 – zasady słuszności są tu wymienione jako podstawa rozstrzygania sporu przez sąd polubowny, por. też art. 102). W prawie postępowania cywilnego zasady współżycia społecznego pełnią głównie funkcję kontrolną, natomiast odesłanie do zasad słuszności następuje w ramach tak zwanej funkcji normatywnej (chodzi o orzekanie przez sąd polubowny *ex aequo et bono*).

5. Wpływ konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej na rozumienie zasad współżycia społecznego

Należy założyć, że zasady ustrojowe przewidziane w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku i jej aksjologia mają wpływ na prawo cywilne i jego instytucje, w tym na klauzulę zasad współżycia społecznego. Wprawdzie obowiązująca konstytucja nie zawiera odesłania do zasad współżycia społecznego i nie przewiduje

⁴³ Por. J. Panowicz-Lipska, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smoczyński, Warszawa 2014, s. 954 i nast.

powszechnego, konstytucyjnego obowiązku ich „poszanowania”, jednak trafny jest postulat uwzględniania w procesie interpretacji i stosowania przepisów prawa cywilnego, w tym tych zawierających odesłanie do zasad współżycia społecznego, zasad i wartości konstytucyjnych. Chodzi o konieczność „przepuszczania” takich konstrukcji normatywnych jak zasady współżycia społecznego przez „filtr aksjologiczny” wynikający z aksjologii prawnej, społecznej i politycznej nowego porządku⁴⁴.

Sposobem na odkrywanie związków prawa cywilnego z konstytucją, jej wpływu na rozumienie niektórych instytucji prawa cywilnego i na interpretację jego przepisów są także koncepcje doktrynalne i rozwój praktyki, szczególnie praktyki orzeczniczej⁴⁵. Chodzi w tym przypadku o takie związki z konstytucją, które polegają na zainspirowaniu, na zmuszeniu do krytycznego przewartościowania utrwalonych wyobrażeń na temat instytucji, sposobu wykładni czy tradycyjnego rozumienia znaczenia przepisów korpusu prawa stanowionego⁴⁶.

Rozpatrując ogólne rozumienie cywilnoprawnej klauzuli generalnej zasad współżycia społecznego, należy zwłaszcza brać pod uwagę art. 2 konstytucji, który formułuje nadrzędną i całościową konstrukcję ustrojową państwa demokratycznego, prawnego i sprawiedliwego. Przepis ten, a właściwie zasady w nim przewidziane, wyrażają wartości spajające aksjologicznie i prakseologicznie polski system prawny i dostarczające przesłanek do funkcjonalnej wykładni przepisów tego systemu⁴⁷. Ponadto na rekonstrukcję pojęcia zasad współżycia społecznego wpływa wyrażony w preambule do konstytucji jej fundament aksjologiczny, który „konstytucjonalizuje konstytucję”, zarówno w aspekcie normatywnym, jak i w kontekście kultury, w której

⁴⁴ Zob. L. Leszczyński, *Zmiana społeczna a „otwieranie” aksjologii wykładni prawa. Szkic podstawowych zależności*, s. 517; zob. też W. Lang, *Aksjologia polskiego systemu prawa w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] *Zmiany społeczne a zmiany w prawie. Aksjologia. Konstytucja. Integracja europejska*, red. L. Leszczyński, Lublin 1999, s. 47 i nast.; P. Tuleja, *Zasady konstytucyjne*, [w:] *Konstytucjonalizacja zasad i instytucji ustrojowych*, red. P. Sarnecki, Warszawa 1997, s. 18.

⁴⁵ Zob. wyr. TK z 17.10.2000 r., SK 5/99.

⁴⁶ Zob. E. Łętowska, *Wpływ Konstytucji na prawo cywilne*, [w:] *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 2001, s. 125.

⁴⁷ Zob. K. Działocha (red.), *Podstawowe problemy stosowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Raport końcowy z badań*, Warszawa 2006, s. 19.

funkcjonuje oparty na konstytucji system polskiego prawa⁴⁸. Generalnie rzecz ujmując, poprzez sformułowania zawarte w preambule, a także w art. 1 (zasada dobra wspólnego) i art. 2 (zasada sprawiedliwości społecznej) czy art. 20 (między innymi zasada solidaryzmu społecznego), następuje tak zwane otwarcie konstytucji i całego systemu prawa stanowiącego na zewnętrzne wartości, na zewnętrzny porządek aksjologiczny. Oznacza to konieczność takiej interpretacji prawa pozytywnego, aby jego stosowanie oznaczało „dochodzenie do słuszności”⁴⁹.

6. Postulat zastąpienia zasad współżycia społecznego klauzulą adekwatną do zmian w społeczeństwie i prawie

Z uwagi na swego rodzaju ideowe i polityczne „obciążenie” wynikające z historycznego kontekstu wprowadzenia do polskiego prawa klauzuli zasad współżycia społecznego oraz z uwagi na zmiany następujące po 1989 roku we współczesnej doktrynie cywilistycznej w wątpliwość podaje się czasem sens utrzymywania zasad współżycia społecznego w polskim prawie cywilnym. W związku z tym formułowane jest pytanie, czy ustawodawca powinien utrzymywać zwrot „zasady współżycia społecznego”, czy raczej powinien zastąpić go innym, adekwatnym do przywołanych wyżej zmian systemowych określeniem, w szczególności używanym w polskim prawie przed 1950 rokiem albo takim, który stosowany jest w prawodawstwach Europy Zachodniej⁵⁰, a nazywającym oceny moralne, których niezbędności jako czynnika wpływającego na istotę i proces stosowania prawa cywilnego nikt nie kwestionuje. Zresztą niezbędność klauzul generalnych w nowym porządku prawnym potwierdza

⁴⁸ Zob. M. Piechowiak, *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa*, [w:] *Synteza prawa polskiego od 1989 roku*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska, Warszawa 2013, s. 39 i nast.

⁴⁹ Zob. W. Dziedziak, *Słuszność jako wartość prawa*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2011, nr 15, s. 76; idem, *Kilka uwag o prawie słusznym*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2016, vol. XXV, 3, s. 281.

⁵⁰ Zob. W. Dajczak, *Zasady współżycia społecznego czy dobra wiara?* Rej. 2001, nr 1, s. 51; L. Leszczyński, *Nadużycie prawa – teoretycznoprawny kontekst aksjologii luzu decyzyjnego*, [w:] *Nadużycie prawa*, red. H. Izdebski, A. Stępkowski, Warszawa 2003, s. 31; M. Pilich, *Zasady współżycia społecznego, dobre obyczaje czy dobra wiara? Dylematy nowelizacji klauzul genialnych prawa cywilnego w perspektywie europejskiej*, SP 2006, nr 4, s. 42; Z. Radwański, M. Zieliński, [w:] op. cit., red. M. Safjan, s. 397. Por. jednak B. Janiszewska, *O potrzebie zmiany klauzuli zasad współżycia społecznego (głos w dyskusji)*, PUG 2003, nr 4, s. 11; eadem, *Pojęcie dobrej wiary w rozumieniu obiektywnym a zasady współżycia społecznego*, PUG 2003, nr 9, s. 7 i nast.

tekst polskiej konstytucji, w którym występują liczne zwroty niedookreślone odsyłające do norm i ocen pozaprawnych⁵¹.

Przedstawiciele nauki prawa, postulujący usunięcie klauzuli zasad współżycia społecznego z polskiego prawa cywilnego i zastąpienie ich innym zwrotem niedookreślonym, mogącym realizować w prawie cywilnym adekwatne funkcje, podnoszą, że taka zmiana miałaby po pierwsze znaczenie symboliczne, polegające na odcięciu się od pierwotnych, przebrzmiałych znaczeń klauzuli zasad współżycia społecznego, związanych z tak zwaną aksjologią socjalistyczną, po drugie znaczenie praktyczne w sferze relacji gospodarczych z podmiotami zagranicznymi⁵². Zwraca się uwagę, że wobec rezygnacji z pojęcia moralności socjalistycznej w interpretowaniu wyrażenia „zasady współżycia społecznego” ta klauzula generalna nie tyle może, ile nawet powinna być z powodzeniem zastąpiona klauzulami: dobrej wiary, słuszności, zwyczajów uczciwego obrotu oraz innymi zwrotami wyrażającymi uniwersalne wartości moralne, akceptowane przez demokratyczne społeczeństwa⁵³.

Zastanowić się należy, czy omawiane zagadnienie to tylko kwestia nazwy kryterium, poprzez które wartość słuszności wchodzi do prawa cywilnego i procesów jego stosowania, gdyż w razie pozytywnej odpowiedzi na takie pytanie, zdecydowanie uznać należy sprawę za drugorzędną⁵⁴. Czy może sposób wprowadzania do systemu prawnego kategorii słuszności jako wartości zewnętrznej (w drodze wskazania przez ustawodawcę tego kryterium wprost z nazwy, jako na przykład względu czy zasady słuszności albo przez używanie odesłania do zasad współżycia społecznego, czyli posługiwanie się inną nazwą, ale wskazującą na kryteria moralne) ma jednak – w sferze wykładni, pojmowania istoty i funkcji ogólnej cywilnoprawnej klauzuli słuszności – swoje znaczenie?

⁵¹ Zob. T. Zieliński, *Klauzule generalne w nowym porządku konstytucyjnym*, PiP 1997, z. 11–12, s. 135. Por. A. Piaskowy, *Klauzule generalne w projekcie nowego kodeksu cywilnego*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2012, nr 3, s. 55 i nast.

⁵² Por. M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym*, s. 56 i nast.; T. Zieliński, *Klauzule generalne w nowym porządku konstytucyjnym*, s. 143–144.

⁵³ Zob. T. Zieliński, *Klauzule generalne w demokratycznym państwie prawnym*, s. 206; zob. I.C. Kamiński, *Słuszność i prawo. Szkic prawnoporównawczy*, s. 72; por. M. Sala-Szczypiński, *Zasadność zmiany klauzuli „zasady współżycia społecznego”*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2007, nr 5, s. 65 i nast.

⁵⁴ Por. L. Leszczyński, *Kategoria słuszności w wykładni prawa*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2011, nr 15, s. 48.

Z perspektywy legislacyjnej trzeba stwierdzić, że polski ustawodawca wybrał drogę stopniowego przynajmniej uzupełniania klauzuli zasad współżycia społecznego, być może jako etap jej wypierania (zastępowania) przez inne adekwatne zwroty niedookreślone. W ramach przeprowadzanych reform prawa cywilnego w zmienianych albo nowych przepisach Kodeksu cywilnego pojawiają się bowiem raczej takie klauzule generalne, jak klauzula dobrych obyczajów, dobrej wiary, względów słuszności⁵⁵ czy rozsądku⁵⁶.

Ponownie podkreślić należy, że czynności podejmowane w procesie stanowienia prawa ustawowego (w tym prawa cywilnego) oraz jego interpretacji i stosowania powinny mieścić się w porządku aksjologicznym wyznaczonym przez zasady konstytucji, reprezentujące określony system wartości. Tym samym przewidziane w ustawie zasadniczej tak zwane wartości konstytucyjne traktować należy jako fundament ustawowych koncepcji aksjologicznych, w tym także cywilnoprawnych klauzul generalnych. W tym ostatnim zakresie szczególne znaczenie mają omówione wyżej wartości wynikające z konstytucyjnej zasady sprawiedliwości społecznej, w tym zwłaszcza oparte na dyrektywie społecznej kooperacji.

Natomiast z perspektywy teoretycznej zastanowić się należy, w układzie jakich relacji podmiotowych poszukiwać trzeba źródła i uzasadnienia dla (istotnej dla prawa cywilnego) kategorii sprawiedliwości (słuszności) i jakie (czyje) interesy, poprzez wprowadzenie do prawa kryteriów słuszności, powinny się znaleźć w centrum uwagi i stanowić przedmiot cywilnoprawnej ochrony? Wnioski z takiej refleksji mogą dostarczyć argumentów na rzecz tezy, że nazwa słusznościowej klauzuli generalnej ma jednak znaczenie.

Jak się wydaje w przypadku zasad współżycia społecznego za punkt odniesienia mogą być nawet dziś w pewnym stopniu uznawane zbiorowość i interesy społeczne (zwrócić należy uwagę na to, że w prawie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z jednej strony wpisywały się one treściowo w pojęcie zasad słuszności, znane z przepisów Kodeksu

⁵⁵ Zob. np. brzmienie art. 117¹ dodanego do Kodeksu cywilnego na mocy nowelizacji, która weszła w życie 9 lipca 2018 roku.

⁵⁶ Zob. E. Rott-Pietrzyk, *Pojęcie rozsądku w projekcie Europejskiego Kodeksu Cywilnego*, [w:] *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. L. Ogiełto, W. Popiołek, M. Szpunar, Kraków 2005, s. 701 i nast.; eadem, *Klauzula generalna rozsądku w prawie prywatnym*, Warszawa 2007, *passim*.

zobowiązań, z drugiej zaś ich rola polegała na wyraźnym zaakcentowaniu przewagi interesu grupy nad interesem jednostki⁵⁷), natomiast klauzula generalna taka jak „zasady (względy) słuszności” być może daje podstawę do przyjmowania wykładni zgodnej z istotą prawa cywilnego jako prawa prywatnego, według której punktem odniesienia w zakresie ochrony cywilnoprawnej w głównej mierze jest jednostka, jej indywidualizm i autonomia, swoboda oraz jej prawa i interesy. Być może zmiana nazwy klauzuli generalnej realizującej w prawie cywilnym funkcję słuszności byłaby pożądaną podstawą do rozstrzygania na temat proporcji między prawami jednostki a interesem ogółu?⁵⁸

Z jednej strony wparcie powyższej hipotezy można odnaleźć w konstytucyjnym systemie aksjologicznym. W przepisie art. 1 obecnie obowiązującej konstytucji mowa jest bowiem o kategorii „dobra wspólnego” (a nie „wspólnego dobra”, jak w konstytucji kwietniowej z 1935 roku), co ma być wyrazem idei służebności państwa, a nie służebności obywateli wobec państwa. Dobro wspólne nie jest przeciwstawne dobru częściowemu – jednostkowemu czy grupowemu. Dobro jednostki zaś, dobro człowieka jest podstawowym wyznacznikiem dobra wspólnego, a nakazem dobra wspólnego jest ochrona dobra jednostek⁵⁹. Hipoteza taka miałaby oparcie także w logice tak zwanej głębokiej demokratycznej zmiany społecznej, która charakteryzuje się formułowaniem klauzul generalnych klasycznych dla danej kultury prawnej. Wzmacnia to w efekcie wartości społeczne kosztem politycznych oraz indywidualną perspektywę wartościowania pozasystemowego⁶⁰. Taki kierunek stosowania prawa cywilnego, którego elementem jest odesłanie do ocen moralnych, nabiera wagi zwłaszcza w sytuacji kształtowania się coraz bardziej pluralistycznego demokratycznego społeczeństwa.

Z drugiej strony podkreślić należy, że z punktu widzenia dążenia do sprawiedliwości, do postępowania się sprawiedliwymi decyzjami prawnymi jako narzędziem rozstrzygania sporów cywilnoprawnych istotne znaczenie ma także układ norm

⁵⁷ Zob. A. Fermus-Bobowiec, M. Szewczak-Daniel, *Zasady słuszności w kodeksie zobowiązań*, s. 51.

⁵⁸ Zob. M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji)*, s. 48.

⁵⁹ Por. W. Dziedziak, *Słuszność jako wartość prawa*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2011, nr 15, s. 76; zob. M. Piechowiak, *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa*, [w:] *Synteza prawa polskiego od 1989 roku*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska, Warszawa 2013, s. 112.

⁶⁰ Zob. L. Leszczyński, *Zmiana społeczna a „otwieranie” aksjologii wykładni prawa. Szkic podstawowych zależności*, s. 514–515.

i ocen moralnych o charakterze uniwersalnym, akceptowanych i przestrzeganych powszechnie w społeczeństwie. Kierunek taki, jako przydatny i słuszny, dostrzec można w koncepcjach społecznej perspektywy oceny wykonywania praw podmiotowych, zakresu autonomii woli czy swobody kontraktowej. W przywołanych konstrukcjach prawa cywilnego jest także odpowiednie miejsce na uwzględnienie kategorii dobra wspólnego i zasady solidaryzmu społecznego, gdzie swoją rolę ma do odegrania klauzula generalna zasad współżycia społecznego, której treść jest bardzo szeroka.

W świetle powyższych rozważań zgłosić należy wątpliwości co do trafności tezy o w pełni tożsamym znaczeniu (przy podobieństwie funkcji w zakresie urzeczywistniania w prawie cywilnym idei słuszności) klauzul zasad współżycia społecznego i względów słuszności. Zasadniczy argument przeciwko jednakowemu interpretowaniu względów słuszności i zasad współżycia społecznego wynika z konstatacji, że fundamentem obu klauzul (poprzez które formułowane są odesłania ustawowe wyrażające dążenia słusznościowe) są różne teoretyczne ujęcia słuszności (sprawiedliwości).

Jak się wydaje, posługiwanie się klauzulą względów słuszności w większym stopniu odpowiada ujęciu słuszności (sprawiedliwości) określanej jako „wyrównawcza” czy „samoistna”, natomiast stosowanie odesłania pod postacią klauzuli zasad współżycia społecznego odpowiada w większym stopniu słuszności (sprawiedliwości) „relacyjnej”⁶¹. Teoretycy słuszności (sprawiedliwości) wskazują, że dla konstrukcji słuszności „relacyjnej” znamienne jest założenie istnienia systemu norm, ze względu na które dokonuje się oceny, natomiast nie występuje ono przy ujęciu „samoistnym”, zorientowanym na ocenę konkretnych, indywidualnych przypadków na podstawie ogólnego poczucia słuszności.

Dodatkowo niewątpliwie trafna jest uwaga, że na gruncie obowiązującego ustawodawstwa kwestionować można jednakowe pojmowanie obydwu klauzul również z tego powodu, że chociaż każda z nich odsyła do ocen moralnych, to jednak klauzula względów słuszności w odróżnieniu od klauzuli zasad współżycia społecznego nie zakłada, co wynika z samego jej brzmienia, kierowania się przy dokonywaniu oceny danego przypadku „określonym zbiorem społecznych reguł postępowania”. Jak się

⁶¹ Zob. J. Wróblewski, *Słuszność w systemie prawa polskiego*, RPEiS 1970, nr 1, s. 99 i nast.

wydaże, względy słuszności będą wymagały zachowania (postępowania) w konkretnej sytuacji „uzasadnionego, właściwego i zgodnego z poczuciem sprawiedliwości”, co prowadzi do stwierdzenia (sformułowania przez sąd) odpowiedniej powinności – niezależnie od tego, czy taka ocena ma zarazem oparcie w już ukształtowanych regułach postępowania, kwalifikowanych obecnie jako zasady współżycia społecznego⁶².

7. Podsumowanie i wnioski

Powyższe uwagi dowodzą, że niezależnie od społeczno-gospodarczego, a nawet ustrojowego tła, konstrukcja prawna, czynnik taki jak zasady współżycia społecznego, wprowadzający do prawa stanowionego element słuszności, ma swoje istotne miejsce w systemie polskiego prawa cywilnego. Było tak w warunkach scalania praw dzielnicowych i kodyfikacji prawa cywilnego po 1918 roku, kiedy jednak nowym prawem starano się uregulować możliwie wyczerpująco stosunki cywilnoprawne. Było tak też w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – mimo czynnika w postaci dominacji prawa ustawowego i doktryny ścisłego pozytywizmu prawniczego – w okresie narzucania społeczeństwu określonych postaw moralnych. Jest też tak i dziś, w systemie demokratycznego prawa cywilnego⁶³.

Pozostaje przy tym aktualne pytanie o relacje między prawem a słusznością (moralnością) i o źródło sprawiedliwości, tego nieuchwytnego elementu, którym ma się posługiwać sąd dla dobra społeczeństwa i poszczególnych ludzi. Powyższe ustalenia pozwalają także na stwierdzenie, że nazwa klauzuli generalnej – służącej wspieraniu, korygowaniu i uzupełnianiu systemu stanowionego prawa cywilnego, także jako punkt wyjścia do interpretacji jej treści i funkcji, ma istotne znaczenie. Prowadzi to do promowania poglądu o potrzebie dalszego utrzymywania w polskim prawie cywilnym klauzuli zasad współżycia społecznego.

Klauzula zasad współżycia społecznego na gruncie Kodeksu cywilnego jest najczęściej stosowaną i przywoływaną w argumentacjach prawniczych klauzulą generalną,

⁶² Zob. J. Panowicz-Lipska, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smoczyński, Warszawa 2014, s. 954–955.

⁶³ Zob. A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1996, s. 72.

oddziałującą w sposób wszechstronny na stosunki cywilnoprawne (prawnorzeczowe, zobowiązaniowe, spadkowe i prawnorodzinne), a także na proces stosowania prawa⁶⁴. Podkreślić także należy związek jej treści i funkcji z fundamentem aksjologicznym systemu prawa polskiego i zasadami oraz wartościami konstytucyjnymi.

Istotnym argumentem na rzecz akceptowalnego i pozytywnego wpływu klauzul generalnych na posługiwanie się prawem cywilnym przez demokratyczne społeczeństwo, w tym klauzulą zasad współżycia społecznego, co oznacza istotną w tym procesie rolę niezależnych sądów i niezawisłych sędziów (tak zwane prawo sędziowskie), wyczulonych jednak na wspomniane wyżej społeczne wartości determinujące aksjologię prawa, jest także zgodność przepisów posługujących się klauzulą zasad współżycia społecznego, a konkretnie art. 5 Kodeksu cywilnego, z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku⁶⁵.

Bibliografia

- Dajczak Wojciech, *Zasady współżycia społecznego czy dobra wiara?*, „Rejent” 2001, nr 1.
- Doliwa Katarzyna, *Dobra wiara jako wyrażenie języka prawnego*, „Monitor Prawniczy” 2008, nr 6.
- Doliwa Katarzyna, Doliwa Adam, *Zasada słuszności i dobra wiara a prawo pozytywne (na przykładzie polskiego prawa cywilnego)*, „Studia Prawnoustrojowe” 2015, t. 30.
- Dybowski Tomasz, *Zasady współżycia społecznego i społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa a prawo własności*, „Nowe Prawo” 1967, nr 6.
- Działocha Katarzyna (red.), *Podstawowe problemy stosowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Raport końcowy z badań*, Warszawa 2006.
- Dziedziak Wojciech, *Kilka uwag o prawie słusznym*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, vol. XXV, nr 3.
- Dziedziak Wojciech, *Słuszność jako wartość prawa*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2011, nr 15.
- Fermus-Bobowiec Anna, Szewczak-Daniel Mariola, *Zasady słuszności w kodeksie zobowiązań*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 2016, vol. LXIII, nr 2.
- Grzybowski Stefan, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1985.

⁶⁴ Zob. K. Wójcik, *Z problematyki klauzul generalnych w prawie cywilnym*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1981, t. XXVII, s. 56.

⁶⁵ Zob. wyr. TK z 17.10.2000 r., SK 5/99.

- Grzybowski Stefan, *Struktura i treść przepisów prawa cywilnego odsyłających do zasad współżycia społecznego*, „Studia Cywilistyczne” 1965, t. VI.
- Gutowski Maciej, *Nieważność czynności prawnej*, Warszawa 2006.
- Hedemann Justus Wilhelm, *Die Flucht in die Generalklauseln: eine Gefahr für Recht und Staat*, Tübingen 1933.
- Janiszewska Beata, *Klauzula generalna dobrych obyczajów w znowelizowanych przepisach kodeksu cywilnego*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003, nr 10.
- Janiszewska Beata, *O potrzebie zmiany klauzuli zasad współżycia społecznego (głos w dyskusji)*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2003, nr 4.
- Janiszewska Beata, *Pojęcie dobrej wiary w rozumieniu obiektywnym a zasady współżycia społecznego*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2003, nr 9.
- Kamiński Ireneusz, *Słuszność i prawo. Szkic prawnoporównawczy*, Kraków 2003.
- Katner Wojciech, *Słuszność jako klauzula generalna w kodeksie cywilnym (z perspektywy orzecznictwa Sądu Najwyższego)*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2014, z. 17.
- Kopaczyńska-Pieczniak Katarzyna, *Sprzecznność z dobrymi obyczajami jako przesłanka podważania uchwał zgromadzeń korporacyjnych osób prawnych*, [w:] *Ius est ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Frąckowiakowi*, red. Anna Dańko-Roesler, Marek Leśniak, Maciej Skory, Bogusław Sołtys, Wrocław 2018.
- Kuryłowicz Marek, *Wokół pojęcia aequitas w prawie rzymskim*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2011, nr 15.
- Knypl Tomasz, Trzciński Krzysztof, *Znaczenie zwyczajów i dobrych obyczajów w prawie cywilnym i handlowym*, „Przegląd Prawa Handlowego” 1997, nr 8.
- Lang Wiesław, *Aksjologia polskiego systemu prawa w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] *Zmiany społeczne a zmiany w prawie. Aksjologia. Konstytucja. Integracja europejska*, red. Leszek Leszczyński, Lublin 1999.
- Leszczyński Leszek, *Kategoria słuszności w wykładni prawa*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2011, nr 15.
- Leszczyński Leszek, *Nadużycie prawa – teoretycznoprawny kontekst aksjologii luzu decyzyjnego*, [w:] *Nadużycie prawa*, red. Hubert Izdebski, Aleksander Stępkowski, Warszawa 2003.
- Leszczyński Leszek, *Zmiana społeczna a „otwieranie” aksjologii wykładni prawa. Szkic podstawowych zależności*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, nr 3.
- Longchamps de Berier Roman, *Zobowiązania*, Lwów 1938.
- Łętowska Ewa, *Wpływ Konstytucji na prawo cywilne*, [w:] *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*, red. Mirosław Wyrzykowski, Warszawa 2001.
- Michniewicz-Broda Ewa, *Majątkowe skutki separacji sądowej*, „Rejent” 2000, nr 6.
- Mojak Jan, *Dobre obyczaje w polskim prawie kontraktowym – wybrane zagadnienia*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 2016, vol. LXIII, nr 2.
- Pańko Walerian, *Klauzule generalne kodeksu cywilnego w cywilnoprawnej regulacji obrotu uspołecznionego*, „Państwo i Prawo” 1969, nr 3.

- Pawełczyk Mirosław, *Uwagi o „odsyłającym” charakterze klauzul generalnych*, „Studia Iuridica Silesiana” 1984, nr 9.
- Piaskowy Anna, *Klauzule generalne w projekcie nowego kodeksu cywilnego*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2012, nr 3.
- Piechowiak Marek, *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa*, [w:] *Synteza prawa polskiego od 1989 roku*, red. Tadeusz Guz, Jan Głuchowski, Maria Pałubska, Warszawa 2013.
- Pilich Mateusz, *Zasady współżycia społecznego, dobre obyczaje czy dobra wiara? Dylematy nowelizacji klauzul generalnych prawa cywilnego w perspektywie europejskiej*, „Studia Prawnicze” 2006, nr 4.
- Przybyłowski Kazimierz, *Dobra wiara w polskim prawie cywilnym (ogólne uwagi o pojęciu)*, „Studia Cywilistyczne” 1970, t. XV.
- Radwański Zbigniew, *Zarys części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 1979.
- Radwański Zbigniew, Olejniczak Adam, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2016.
- Radwański Zbigniew, Zieliński Maciej, *Uwagi de lege ferenda o klauzulach generalnych w prawie prywatnym*, „Przegląd Legislacyjny” 2011, nr 2.
- Rott-Pietrzyk Ewa, *Klauzula generalna rozsądku w prawie prywatnym*, Warszawa 2007.
- Rott-Pietrzyk Ewa, *Pojęcie rozsądku w projekcie Europejskiego Kodeksu Cywilnego*, [w:] *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, red. Leszek Ogiełto, Wojciech Popiołek, Maciej Szpunar, Kraków 2005.
- Safjan Marek, *Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji)*, „Państwo i Prawo” 1990, nr 11.
- Safjan Marek (red.), *System Prawa Prywatnego*, t. 1, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2012.
- Sala-Szczypiński Marcin, *Zasadność zmiany klauzuli „zasady współżycia społecznego”*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i materiały” 2007, nr 5.
- Smyczyński Tadeusz (red.), *System prawa prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2014.
- Stawarska-Rippel Anna, *Prawo sądowe Polski Ludowej 1944–1950 a prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, Katowice 2006.
- Stefanicki Robert, *Dobre obyczaje w prawie polskim*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2002, nr 5.
- Stelmachowski Andrzej, *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1984.
- Studnicki Franciszek, *Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy*, Kraków 1949.
- Szer Seweryn, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1967.
- Tuleja Piotr, *Zasady konstytucyjne*, [w:] *Konstytucjonalizacja zasad i instytucji ustrojowych*, red. Paweł Sarnecki, Warszawa 1997.
- Wilejczyk Magdalena, *Zagadnienia etyczne części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 2014.
- Wolter Aleksander, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1977.
- Wolter Aleksander, *Rola zasad współżycia społecznego w nowych kodeksach*, „Nowe Prawo” 1964, nr 11.

- Wolter Aleksander, Ignatowicz Jerzy, Stefaniuk Krzysztof, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1996.
- Wójcik Krystyna, *Z problematyki klauzul generalnych w prawie cywilnym*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1981, t. XXVII.
- Wróblewski Jerzy, *Słuszność w systemie prawa polskiego*, „Ruch Prawny, Ekonomiczny i Społeczny” 1970, nr 1.
- Zieliński Tadeusz, *Klauzule generalne w demokratycznym państwie prawnym*, „Studia Iuridica” 1992, t. XXIII.
- Zieliński Tadeusz, *Klauzule generalne w nowym porządku konstytucyjnym*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 11–12.
- Ziemiński Zygmunt, *Zasady współżycia społecznego w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, „Ruch Prawny, Ekonomiczny i Społeczny” 1960, nr 4.
- Zoll Fryderyk, *Prawo cywilne w zarysie*, t. I, Część ogólna, Kraków 1948.

► STRESZCZENIE

Przeszłość i przyszłość klauzuli generalnej zasad współżycia społecznego w polskim prawie cywilnym

Zasady współżycia społecznego, mimo „pierworodnego obciążenia” wynikającego z rodowodu i ustrojowo-politycznego kontekstu wprowadzenia do polskiego prawa, jako konstrukcja normatywna odgrywają dziś ważną i potrzebną rolę w systemie polskiego prawa cywilnego. Są dobrze zakorzenione w praktyce prawniczej, zaś ich znaczenie jest doceniane w wyrosłej na jego gruncie doktrynie cywilistycznej. Zasady współżycia społecznego mają dziś treść adekwatną do aktualnej społecznej aksjologii afirmowanej w demokratycznej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku, a konieczność posługiwania się odesłaniami do systemu pozaprawnych ocen i norm moralnych nie może budzić wątpliwości. Z punktu widzenia wartości, do których odwołują się reguły słusznościowe, zasady współżycia społecznego w porównaniu z innymi klauzulami generalnymi są najszerszą znaczeniowo, najbardziej pojemną klauzulą słusznościową w całym systemie polskiego prawa cywilnego. Dzięki temu zasady współżycia społecznego są uniwersalnym miernikiem właściwego, słusznego postępowania podmiotów stosunków cywilnoprawnych.

Rozwiązaniem trafnym i użytecznym jest pluralizm słusznościowych klauzul generalnych. Należy opowiedzieć się za utrzymaniem klauzuli zasad współżycia społecznego w systemie polskiego prawa cywilnego. Zasady współżycia społecznego odczytywane w duchu zasad i wartości konstytucyjnych służyć mogą obiektywizacji wartości moralnych, a w procesie stosowania prawa w sferze stosunków cywilnoprawnych mogą być

narzędziem realizacji konstytucyjnych zasad sprawiedliwości społecznej i solidaryzmu społecznego. System prawa cywilnego jest wprawdzie ukierunkowany na ochronę wartości i interesów prywatnych, zindywidualizowanych, jednakże korygująca rola generalnej klauzuli słuszności, takiej jak zasady współżycia społecznego, u której podstaw leży społeczny system ocen i reguł moralnych, pozwala w konkretnej sprawie, w duchu sprawiedliwości społecznej, wyznaczyć potrzebny balans między autonomią prywatną a dobrem wspólnym (potrzebą społecznego solidaryzmu).

► SUMMARY

The Past and Future of the General Clause of the Principles of Social Coexistence in the Polish Civil Law

The principles of social coexistence, despite the “first-born burden” resulting from the pedigree and the systemic-political context of their introduction into the Polish law, as a normative construction today play an important and necessary role in the system of the Polish civil law, their importance is appreciated in the civilist doctrine that has grown up on its basis, and that they are well rooted in the legal practice. Today, the principles of social coexistence have a content adequate to the current social axiology affirmed in the democratic 1997 Constitution of the Republic of Poland, and the necessity of using references to the system of extra-legal evaluations and moral norms cannot be doubted. From the point of view of the values to which the rules of equity refer, the principles of social coexistence, compared with other general clauses, are the broadest in meaning, the most capacious equity clause in the entire system of the Polish civil law. As a result, the principles of social coexistence are a universal measure of proper and just conduct of subjects of civil law relations.

A pluralism of equitable general clauses is an apt and useful solution; we should be in favor of maintaining the clause of principles of social coexistence in the system of the Polish civil law. The principles of social coexistence read in the spirit of constitutional principles and values can serve to objectivize moral values, and in the process of applying the law in the sphere of civil law relations can be a tool for implementing the constitutional principles of social justice and social solidarity. Although the civil law system is oriented towards the protection of private, individualized values and interests, however, the corrective role of a general equity clause such as the principles of social coexistence, at the core of which there is a social system of moral judgments and rules, allows in a particular case, in the spirit of social justice, to determine the necessary balance between private autonomy and the common good (the need for social solidarity).